

počeci tranzicije stanovništva u hrvatskoj i njihova socioekonomska osnova (do 1918)

igor karaman

ekonomski fakultet
sveučilišta u zagrebu,
zagreb, jugoslavija

Kretanju stanovništva na prostoru Hrvatske u posljednjih stotinu godina — tj. od druge polovine 19. stoljeća do danas — bitna obilježja daju razvojni tokovi demografske/demoreprodukcijske tranzicije. Smatrajući da tranzicija stanovništva tvori jedan od temeljnih procesa u složenoj cjelini modernizacije društva, autor s društvenopovijesnoga gledišta razmatra inicijalne fenomene postupne preobrazbe naslijeđenoga tradicionalnog sustava demoreprodukcije u Hrvatskoj (do prvoga svjetskog rata).

Osobita pažnja posvećena je početnom razvoju građanskoga društva i kapitalističke privrede, jer iz odgovarajućeg napretka u socijalno-ekonomskim odnosima proizlaze neophodni unutrašnji činioci ostvarivanja demoreprodukcijske tranzicije. No pritom je također ukazano na ulogu različitih etatiističkih faktora (kao nosilaca modernizacije odozgo, izvana ili iznutra) pri postizanju inicijalnih rezultata u preobrazbi zatečenih tradicionalnih odnosa na svim područjima ljudskoga života i djelovanja; također su ocrtani neki deformativni fenomeni u sklopu inicijalne modernizacije hrvatskoga društva. S obzirom na raspoložive demografske pokazatelje kretanja stanovništva u Hrvatskoj, istaknuto je kako pri njihovoj znanstvenoj analizi treba napose osvijetliti različitost društvenopovijesnoga razvoja pojedinih naših pokrajina pod habsburškom vladavinom (do 1918).

U uvodnim i zaključnim razmatranjima autor ukazuje na važnost kompleksnog interdisciplinarnog pristupa fundamentalnim istraživanjima suvremenoga kretanja stanovništva, uz mogućnost korišćenja relevantnih historiografskih rezultata u pogledu inicijalnog razdoblja tranzicije stanovništva na tlu Hrvatske.

primljeno siječnja 1987.

uvodne napomene

—→ S obzirom da stanovništvo tvori bitni, neophodni faktor razvojnih tokova u svim područjima ljudskoga (društvenog) života i djelovanja, interes za demografske znanstvenoistraživačke projekte i njihova dostignuća ili rezultate podjedno je očit u sklopu mnogih i raznovrsnih disciplina

ostalih društvenih znanosti.*) No, valja imati na umu da se svako kretanje stanovništva uvijek zbiva pod determinirajućim utjecajem relevantnih društvenih uvjeta pa se stoga svaka demografska analiza razvojnih tokova kretanja stanovništva nužno mora zasnivati na interdisciplinarnoj povezanosti s odgovarajućim drugim društvenim znanostima. Ovo napose vrijedi za znanstveno razmatranje, utvrđivanje, osvjetljavanje načina i uvjeta demoreprodukcije tj. one djelatnosti što je usmjerena na postignuće nužnoga trajnog prirodnog obnavljanja stanovništva (demosa).

Spomenute društvene dimenzije demografskih istraživanja uključuju u sebi, dakako, i svoje povijesne dimenzije, jer je ljudsko društvo pojava povijesnoga karaktera, ono ne postoji izvan svojih povijesnih razvojnih tokova. Zato svaka znanstvena spoznaja o ljudskoj zajednici (u prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti) nužno nosi društvenopovijesne značajke.¹⁾

U skladu s rečenim, potrebno je dakle osigurati društvenopovijesni pristup i pri fundamentalnim demografskim istraživanjima na prostoru SR Hrvatske. Kako su povijesni razvojni tokovi života i djelovanja ljudi na našem tlu u 19. i 20. stoljeću bitno determinirani pojavom i napretkom mnogih i raznovrsnih procesa modernizacije društva – pogodan kronološki okvir za širu demografsku analizu sudbine suvremenoga stanovništva pruža pojava i ostvarivanje procesa tranzicije stanovništva (što znači: razvojni tokovi postupne modernizacijske preobrazbe naslijeđenoga tradicionalnog sustava demoreprodukcije).²⁾

Kretanje stanovništva na prostoru SR Hrvatske tokom poslijeratnih desetljeća u našoj se demografskoj literaturi pretežno ocjenjuje kao postizanje visoko uznapredovale modernizacijske preobrazbe sustava demoreprodukcije i stoga se sadašnjost – prema uobičajenoj periodizaciji tranzicijskog procesa – označuje razdobljem/podetapom **kasne tranzicije**. No, s gledišta društvenopovijesne uvjetovanosti kretanja stanovništva i ostvarivanja procesa njegove tranzicije nužno se postavlja pitanje sukladnosti takve ocjene sa stvarnim razvojnim tokovima onih relevantnih procesa modernizacije društva, kojima nezaobilazno pripada determinirajuće značenje – a to su osobito procesi industrijalizacije privrede i urbanizacije naselja. Nesumnjivo je da se u evidentiranim statističkim podacima za pojedine sastavnice kretanja stanovništva (od oslobođenja 1945. do danas) doista očituju razine što se uobičajeno vezuju uz razdoblje/podetapu kasne tranzicije; to napose vrijedi kod pokazatelja za prirodne komponente sustava demoreprodukcije, kada se iskazuju u generalizirajućim statističkim prosjecima s obzirom na šire teritorijalne cjeline. Međutim, u pogledu relevantnih društvenih uvjeta demoreprodukcije treba upozoriti kako povijesna praksa poslijeratnih desetljeća na našem tlu u sklopu modernizacijskih razvojnih tokova podjednako obuhvaća neke bitne ekonomsko-socijalne deformativne fenomene – koje stoga nužno treba znanstveno razmatrati s gledišta njihova utjecaja na postupno ostvarivanje procesa tranzicije stanovništva. U tome bih osobito istaknuo važnost dvaju sklopova takvih fenomena: **pseudoindustrijalizaciju privrede i pseudourbanizaciju naselja**.

Kao pseudoindustrijalizaciju privrede smatram one pojave u ekonomskom razvitku neke zemlje u pravcu modernizacije putem kojih se neophodna

*) U ovim uvodnim napomenama uglavnom su sadržani stavovi koje sam iznio prilikom rasprave o fundamentalnim demografskim istraživanjima te prioritarnim pravcima njihova usmjerenja i razvoja, što je održana u Zagrebu 19. lipnja 1986. u organizaciji sveučilišnog Instituta za društvena istraživanja i Statističkog društva SR Hrvatske.

1) Igor Karaman: »Prijelaz ili modernizacija — društvenohistorijski procesi modernizacije i problemi prijelaznih razdoblja«, **Naše teme**, Zagreb, 1984, br. 4—5 str. 655.

2) O teorijsko-metodološkoj konceptualizaciji procesa tranzicije stanovništva usp.: Alica Wertheimer-Baletić: **Demografija — stanovništvo i ekonomski razvitak**, Zagreb, Informator, str. 78—129.

scijentifikacija/tehnifikacija (tj. industrijalizacija) ukupne ljudske djelatnosti na području materijalne proizvodnje – što znači: podjedno u agraru, u prometnom sustavu, u kreditnom poslovanju i sl., kao i u užoj oblasti prerađivačke privrede – sektaški usmjerava gotovo isključivo na ekstenzivni rast tvorničkih poduzeća. U takvu reduciranom, jednostranom horizontu politike »fabrikizacije« neke zemlje očituje se primitivni fetišizam tvorničkih dimnjaka, što uzrokuje duboke i dalekosežne deformativne fenomene u složenoj cjelini moderniziranja (tj. industrijaliziranja) ukupnoga privrednog života.

Jednako tako pod pseudourbanizacijom naselja podrazumijevam one pojave u socijalnom razvoju neke zemlje u pravcu modernizacije putem kojih se neophodna scijentificirana razvojna politika afirmacije urbanih naselja kao suvremenih multifunkcionalnih središta – u sklopu centralitetnoga sustava naseobina – sektaški zamjenjuje primitivnom politikom ekstenzivnog priljeva seoskoga (ruralnog) stanovništva u gradove. Takvo je mehaničko aglomeriranje neadekvatnog stanovništva na tlu gradskih naselja u znatnoj mjeri neizbježna posljedica spomenutih tendencija njihove ekstezivne »fabrikizacije« (tj. pseudoindustrijalizacije), što nužno ugrožava ostvarivanje multifunkcionalne uloge urbanih središta; time ujedno nastaju duboki i dalekosežni deformativni fenomeni u složenoj cjelini moderniziranja (tj. adekvatnog urbaniziranja) ukupnoga centralitetnoga sustava naseobina.

Oba navedena sklopa deformativnih fenomena bitno se po svojim genetskim i funkcionalnim obilježjima vezuju uz inicijalno razdoblje modernizacije društva; u skladu s povijesnim razvojem na našem tlu (jednako kao i na širem evropskom prostoru) to znači da se u njima očituju negativne popratne pojave koje su srodne primitivnoj praksi građansko-kapitalističkog društva u nastajanju – na razini naše i evropske industrijalizacije/urbanizacije prije više od jednog stoljeća. Kako upravo razvojni tokovi industrijalizacije privrede i urbanizacije naselja tvore bitne društvene uvjete za postupno ostvarivanje procesa demoreprodukcijske tranzicije, u složenoj cjelini suvremenih kretanja stanovništva na prostoru SR Hrvatske nesumnjivo se pod utjecajem ocrtanih sadašnjih deformativnih fenomena pseudoindustrijalizacije i pseudourbanizacije također mora očekivati prisutnost elemenata s obilježjima **rane (inicijalne) tranzicije**.

Iz dosad rečenog jasno proizlazi kako je pri fundamentalnim demografskim istraživanjima potrebno šire obuhvatiti tematiku/problematku preobrazbe naslijeđenoga tradicionalnog sustava demoreprodukcije na našem tlu, od početnih pojava modernizacijskoga karaktera pa do danas. Dosljedno tome, u naporima oko društveno-povijesne i naučne analize suvremenih demografskih kretanja neophodno je također osobitu pažnju obratiti razdoblju rane (inicijalne) tranzicije i relevantnim društvenim determinantama tokom 19. stoljeća – ne samo radi cjelovitog uvida u povijesni razvoj procesa tranzicije stanovništva, nego posebice za bolje sagledavanje i osvjtljavanje onih ocrtanih (deformativnih) fenomena koji u naše doba predstavljaju **povijesne recidive**.

Ovoj svrsi najbolje može poslužiti interdisciplinarna povezanost demografskih i historiografskih znanstvenih istraživanja. S toga gledišta osvrnut ću će ovdje na **početne pojave tranzicijske preobrazbe u kretanju stanovništva Hrvatske, u svjetlu relevantnih razvojnih tokova moderniziranja socijalno-ekonomskih odnosa (do 1918)**.

* * *

Kad je zbog revolucionarnih previranja 1848–1849. širom Austro-ugarske monarhije slomljen stoljetni tradicionalni sustav feudalizma, u hrvatskim pokrajinama pod habsburškom vladavinom otvara se put razvoju novoga

građansko-kapitalističkog poretka. Modernizacija socijalno-ekonomskih odnosa na tlu Hrvatske ostvarivala se sve do raspada habsburške državne tvorevine (potkraj prvoga svjetskog rata, 1918) doista veoma sporo i neusklađena. Ipak, od sredine 19. stoljeća pa do početka 20. očituju se u svim dijelovima hrvatskog prostora – u sjevernoj Hrvatskoj, Dalmaciji i Istri – temeljni tokovi **oblikovanja građanskoga društva i kapitalističke privrede.**³⁾

U tom sklopu zapažaju se također s obzirom na kretanje stanovništva Hrvatske odgovarajuće nove pojave, koje nose značajke **inicijalne tranzicije stanovništva** (tj. početnog prijelaza tradicionalnog u moderni demoreprodukcijski sustav).⁴⁾ Bitnu podlogu, odrednicu takvih kretanja pruža povijesna praksa tranzicije socijalno-ekonomskih obilježja žiteljstva seoskih i gradskih naselja – podjednako kad obuhvaća postupno dosegnuti napredak na polju urbanizacije i industrijalizacije ili kad iskazuje poteškoće, zastoje i neuspjehe u ostvarivanju modernizacijske preobrazbe hrvatskoga društva.

Pri osvjetljavanju tokova modernizacije demoreprodukcijskog sustava u pojedinim zemljama s društvenopovijesnoga gledišta, neophodno je u znanstveno razmatranje uključiti (kao podlogu procesa i fenomena spomenute tranzicije stanovništva) odgovarajuće procese i fenomene povijesnoga razvoja socijalno-ekonomskih odnosa. Stoga se svaka takva analiza mora temeljiti na historiografskom utvrđivanju konkretnih povijesnih činjenica, koje u sebi podjedno sadržavaju poznavanje razvoja socijalno-ekonomskih odnosa i poznavanje demoreprodukcijskih kretanja s obzirom na žiteljstvo pojedine društveno-teritorijalne zajednice.

U skladu s rečenim moramo ovdje najprije razmotriti bitne značajke početnoga modernizacijskog preoblikovanja socijalno-ekonomske strukture na prostoru Hrvatske do prvoga svjetskog rata, kao nužne osnove i bitne determinante pri ostvarivanju inicijalnih pojava modernizacijske preobrazbe sustava demoreprodukcije na tlu hrvatskih pokrajina.

1. oblikovanje građanskoga društva i kapitalističke privrede

Premda je već nakon završetka razdoblja napoleonskih ratova (odlukama Bečkoga kongresa 1814–1815) najveći dio prostora Hrvatske bio okupljen u okviru te državne tvorevine pod vladavinom Habsburgovaca, stvarna teritorijalna razjedinjenost i upravno-politička rascjepkanost hrvatskih pokrajina potrajat će daljnjih stotinu godina, sve do raspada Austro-ugarske monarhije na kraju prvoga svjetskog rata (1918). Pritom je podređenost pojedinih dijelova Hrvatske različitim centrima ili vladajućim faktorima unutar složenog sustava habsburške vlasti uvelike otežavala integraciju domaćih ljudskih i materijalnih snaga, što se postupno konstituiraju kao podloga modernizacijskih razvojnih tokova u civilnoj Banskoj Hrvatskoj i Slavoniji, u hrvatsko-slavonskoj Vojnoj krajini, na području Dalmacije i na Istarskom poluotoku.

U povijesnom razvoju raznovrsnih teritorijalnih sastavnica kasnofeudalne Hrvatske tokom druge polovine 18. stoljeća i prve polovine 19. oblikuju se u znatnoj mjeri relevantni unutrašnji činioci, koji po svojem porijeklu još

3) Igor Karaman: *Privreda i društvo Hrvatske u 19. stoljeću*, Zagreb, 1972.

4) Pod demoreprodukcijskim sustavom podrazumijevam način kojim se u društvenoj zajednici ostvaruje neophodna djelatnost ljudi oko trajnoga prirodnoga obnavljanja stanovništva (demosa). (O tome usp. Igor Karaman: »Prijelaz ili modernizacija...«, *nav. dj.*, str. 655–676; Igor Karaman: »Tranzicija stanovništva u povijesnim tokovima modernizacije društva«, *Naše teme*, Zagreb, 1986 — u tisku.)

uvijek pripadaju tradicionalnom društvu – ali koji svojom djelatnošću postupno ostvaruju nužne pretpostavke za poticanje modernizacijskih razvojnih tokova sa građansko-kapitalističkim značajkama, napose na polju privrednih kretanja i u javnome životu.

Glavinu tih unutrašnjih snaga tvori interesna sprega dvaju viših socijalno-ekonomskih slojeva: **merkantilno orijentiranih zemljoposjednika** (iz redova vlastelinskog plemstva u kontinentalnoj sjevernoj Hrvatskoj, a iz redova gradskog patricijata na jadranskom prostoru) i **veletrgovačkoga građanstva** domaćeg porijekla (što se postupno uzdiže na izvozno-uvoznoj ili posredničkoj trgovini, te na riječnom, cestovnom ili pomorskom robnom prometu).⁵⁾

Kako je tradicionalna sprega zemljoposjedničkog plemstva i veletrgovačkoga građanstva očuvala nakon revolucije 1848–1849. istaknuti položaj u sastavu domaćih društvenih snaga, utjecaj tih dvaju viših slojeva očituje se također i pri uspostavljanju temeljnog institucionalnog sustava za razvitak moderne Hrvatske – što znači: pri ostvarivanju zadataka zrelog razdoblja Hrvatskoga nacionalnog preporoda, od 1850. do 1875.⁶⁾ U skladu sa svojim bitnim socijalnim i ekonomskim usmjerenjima, oni tada iskazuju izrazito liberalno-konzervativna obilježja (što je podjedno očito u njihovoj daljnjoj djelatnosti potkraj 19. i na početku 20. stoljeća, sve do prvoga svjetskog rata).

U prijelazu između dvaju globalnih sistema istaknuta uloga uvijek nužno pripada etatističkim faktorima i institucijama; putem odgovarajućega etatističkog sustava, inicijalno prisutni nosioci novoga društva (premda sami po sebi još nedovoljno razvijeni provode preobrazbu općih konstitucionalnih/normativnih uvjeta, što su neophodni za njihovo vlastito šire, jače konstituiranje i afirmiranje u sklopu pojedinih društvenih zajednica.⁷⁾

Stoga su u inicijalnome povijesnom razdoblju oblikovanja građansko-kapitalističkoga društva na prostoru Hrvatske od osobitog značenja bili tokovi neophodne transformacije ukupnoga institucionalnog sustava državne uprave – što se ostvaruje dijelom prije, a dijelom poslije političke smjene vlasti (1848–1849), koja u većoj ili manjoj mjeri iskazuje revolucionarna obilježja. Sudbina i napredak svih modernizacijskih procesa ovisili su, dakako, o udjelu i dosegu utjecaja odgovarajućih **etatističkih eksternih faktora** (putem modernizacije odozgo i izvana) ili **statističkih internih faktora** (putem modernizacije odozgo i iznutra) pri provođenju takve preobrazbe upravno-političkog sustava u svakoj teritorijalnoj cjelini, te pri usmjeravanju djelatnosti njegovih nosilaca na raznovrsnim poljima života i rada stanovništva.

Početne pojave transformacije upravnog uređenja (sa značajkama protomodernizacije) bilježimo u kasnofeudalnoj sjevernoj Hrvatskoj već od sredine 18. stoljeća kao plod sukladne aktivnosti terezijanskoga prosvjećenog apsolutizma i domaćih reformnih krugova (iz redova plemićke, činovničke ili vojničke inteligencije).

No, značajke tradicionalnoga kasnofeudalnog sistema ostaju na konstitucionalnoj/normativnoj razini dominantnima do sredine 19. stoljeća kod svih dijelova hrvatskog prostora. Uklanjanje tog sistema rezultat je revolucionarnih zbivanja 1848–1849. širom Evrope i napose u Habsburškoj

5) Rudolf Bičanić: **Počeci kapitalizma u hrvatskoj ekonomici i politici**, Zagreb, 1952; 1.1. Leščinovskaja: **Ilirizam**, Moskva, 1968.

6) Igor Karaman: »Preporod«, u: **Enciklopedija hrvatske povijesti i kulture**, Zagreb, 1980, str. 492–499.

7) Igor Karaman: »Prijelaz ili modernizacija...«, nav. dj.; Igor Karaman: »Prosvijećeni (reformni) apsolutizam na tlu Habsburške monarhije kao etatistički sustav prijelaznog razdoblja«, **Historijski Zbornik**, Zagreb, XXXIX, 1986 (u tisku).

monarhiji, ne izostajući ni na tlu Hrvatske,⁸⁾ gdje bijahu podjednaka burna, temeljita i dalekosežna.

Usljed općih prilika, te odnosa snaga nakon sloma revolucionarnih pokreta u složenoj habsburškoj državnoj tvorevini, uspostava novoga konstitucionalnog/normativnog poretka (s prevladavajućim značajkama građanskoga društvenog sistema) provodi se ovdje **tokom pedesetih godina 19. stoljeća** putem jedinstvenoga apsolutističkog sustava – koji svoje ishodište ima u središnjim faktorima i (bečkim) institucijama Monarhije. Stoga takva preobrazba upravno-političkog uređenja kod svih hrvatskih pokrajina nužno nosi bitna obilježja modernizacije odozgo i izvana.⁹⁾

Tek poslije pada Bachova apsolutizma (1860) otvaraju se šire mogućnosti za samostalnu afirmaciju internih faktora u sastavu hrvatskoga društva, kao inicijatora ili realizatora modernizacijskih aktivnosti. Osobito se **tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 19. stoljeća** u hrvatskim pokrajinama uspostavlja na svim područjima života i rada odgovarajući institucionalni sustav, što bijaše neophodnom osnovom daljnjega građansko-kapitalističkog razvoja ovih krajeva. Pri utemeljivanju mnogih i važnih elemenata institucionalnog sustava bio je prisutan (u većoj ili manjoj mjeri) utjecaj domaće stručne inteligencije iz redova činovništva, što funkcionira u sklopu raznovrsnih organa upravno-političkih vlasti; stoga takvo provođenje inicijalnih modernizacijskih zahvata nosi bitna obilježja modernizacije odozgo i iznutra.¹⁰⁾

Kako se od početka šezdesetih godina 19. stoljeća – nakon uklanjanja neapsolutističkog režima – sve jače očituje aktivizacija unutrašnjih društvenih činilaca na tokove modernizacije, znatniju ulogu dobiva osobito domaća činovnička inteligencija. Epoha rađanja dualističkog sustava Austro-ugarske monarhije (od 1860. do 1867/1868) i njegova učvršćivanja (do potkraj sedamdesetih godina) ujedno predstavlja vrijeme djelovanja pripadnika ovoga socijalnog sloja kao nosilaca modernizacije.

U skladu sa naprijed ocrtanim dominantnim položajem interesne sprege viših agrarno-merkantilnih slojeva u hrvatskom društvu, modernizacijska aktivnost domaće činovničke inteligencije bila je do sedamdesetih godina 19. stoljeća pretežno obilježena njihovim liberalno-konzervativnim stavovima. Nosioći takvih shvaćanja (ograničeni vlastitim ekonomskim, socijalnim, pa i političkim usmjerenjima na uski regionalni horizont) vidjeli su budućnost sjeverne Hrvatske jedino u tradicionalnoj svezi s Ugarskom; zbog toga oni izražavaju unionistička opredjeljenja – podjedno u krugu narodnjačkoga ili mađaronskog vodstva. Bitni pogledi na društvene (napose privredne) razvojne tokove bili su im pritom identični, što se uočljivo reflektira npr. u neprestanom stranačkom prepletanju, koaliranju ili fuzioniranju. Njihovo međusobno diferenciranje zasnivalo se donekle na različitim kulturnim (nacionalnim) stremljenjima: prema hrvatskom/jugoslaven-skom zajedništvu ili prema velikomađarskoj ideji.

Ipak treba skrenuti pažnju na pojavu da među tadašnjim nosiocima visokih činovničkih funkcija nalazimo i neke ličnosti koje iskazuju drukčija opredjeljenja, a ta u nekim bitnim pitanjima odudaraju od ocrtanih sta-

8) Jaroslav Šidak: **Studije iz hrvatske povijesti za revolucije 1848—49**, Zagreb, 1979.

9) Mirjana Gross: **Počeci moderne Hrvatske**, Zagreb, 1985.

10) Igor Karaman: »Razvojne karakteristike visokoga činovništva u građanskoj Hrvatskoj do prvoga svjetskog rata«, u zborniku: **Kulturno-historijski simpozij Mogensdorf 1984**, (u tisku); Agneza Szabol: »Problemi i metode istraživanja društvene strukture nosilaca središnjih (političkih, privrednih i kulturnih) institucija u Zagrebu 1860—1873.«, **Casopis za suvremenu povijest**, Zagreb, 1985, br. 2, str. 1—36.

vova većine pripadnika vodećih liberalno-konzervativnih slojeva domaćega društva.

Tako je već u prednagodbeno doba (nakon uklanjanja neoapsolutističkog režima) krug suradnika kancelara Ivana Mažuranića nastojao modernizacijske tokove na prostoru Hrvatske ostvariti pretežno s osloncem na Beč i uz podršku tamošnjih dinamičnih kapitalističkih snaga u sastavu austro-njemačke buržoazije.

Ova su nastojanja pretrpjela nagli prekid u prvim godinama poslije Ugarsko-hrvatske nagodbe (1868). Tek nakon tzv. revizije Nagodbe 1873, pod izmijenjenim općim prilikama uslijed konsolidacije dualističkog poretka, dovršeni su potom u sjevernoj Hrvatskoj za Mažuranićeva banovanja (1873–1880) bitni zadaci preporodnoga doba. Ova ostvarenja obuhvaćaju transformaciju ukupnoga upravno-političkog i javnog života u duhu građanskog liberalizma; time su ujedno oblikovani odgovarajući temeljni institucionalni okviri, nužni kao preduvjet za provođenje kapitalističke industrijalizacije domaće privrede.

Istovremeno, konstituiranje i aktivnost **industrijski orijentiranoga domaćeg poduzetništva iz redova srednje buržoazije** otvaraju ovdje u životnoj praksi potkraj sedamdesetih godina 19. stoljeća mogućnost realizacije daljnjih modernizacijskih tokova sa demokratsko-progresivnim značajkama. Takav napredak vodio bi završetku prijelaznog razdoblja, ubrzanom razvitku zreloga građansko-kapitalističkoga društva na tlu Hrvatske, te stoga urodio postupnim ograničavanjem uloge i utjecaja etatističkih faktora (tj. činovničke stručne inteligencije): modernizaciju odozgo (izvana ili iznutra) zamijenila bi prevladavajućim značenjem **m o d e r n i z a c i j a o d o z d o i i z n u t r a**.

Međutim, u krizi 1875–1885 (napose u narodnom pokretu 1883) uspjele su tradicionalne domaće liberalno-konzervativne snage putem kompromisa s vlastodržcima Monarhije očuvati svoju premoć.¹¹⁾ Pod režimom bana Khuen-Héderváryja (1883–1903) i s osloncem na inozemne financijske faktore održali su se na vlasti još dva desetljeća, sprečavajući znatniju daljnju transformaciju društvenih odnosa. Tako je sve do početka 20. stoljeća u životu nagodbene Hrvatske ostao znatan utjecaj činovništva – dakako, sada pretežno u znaku njegove vlastite birokratske/apsolutističke deformacije. Pripadnici ovoga socijalnog sloja (osobito iz redova visokoga činovništva) provode svoju aktivnost preko raznovrsnih institucija središnjega, županijskog ili lokalnog upravno-političkog sustava, što je bio ponovno reorganiziran i prilagođen interesima tradicionalnih vladajućih snaga.

Tek na prijelazu stoljeća opet su na hrvatskom prostoru sazreli uvjeti za **snažniji prodor demokratsko-progresivnih tendencija pri oblikovanju novoga društva**, putem modernizacije odozdo i iznutra. Njihova je afirmacija ostvarena u krizi 1895–1905, koja se zaoštava za narodnog pokreta 1903–1904.¹²⁾ Time ujedno etatistički sustav prijelaznog razdoblja (kao nosilac modernizacije odozgo) postupno gubi svoje specifično značenje u procesima građansko-kapitalističke preobrazbe Hrvatske.¹³⁾

11) Mirko Valentić: *Hrvatsko-slavonska vojna krajina i pitanje njezina sjedinjenja s građanskom Hrvatskom 1849–1881*, Zagreb, 1981; Dragutin Pavličević: *Narodni pokret 1883. u Hrvatskoj*, Zagreb, 1980.

12) Rene Lovrenčić: *Geneza politike »novog kursa«*, Zagreb, 1972; Mirjana Gross: *Vladavina hrvatsko-srpske koalicije 1906–1907*, Beograd, 1960.

13) Igor Karaman: »Problemi ekonomskog razvitka hrvatskih zemalja u doba oblikovanja građansko-kapitalističkog društva do prvog svjetskog rata«, u zborniku: *Društveni razvoj u Hrvatskoj*, Zagreb, 1981, str. 307–342.

2. inicijalna tranzicija stanovništva i njezina društvenopovijesna uvjetovanost

U ocrtanim društvenopovijesnim uvjetima javljaju se na prostoru Hrvatske do prvoga svjetskog rata inicijalni razvojni tokovi demoreprodukcijske tranzicije. Njihovu bit tvori postupna preobrazba pojedinih sastavnica tradicionalnog načina obnavljanja stanovništva, uz odgovarajuće druge pojave u kretanju žiteljstva što ih donosi početno razdoblje modernizacijskih procesa.

modernizacijski faktori u inicijalnoj
tranziciji stanovništva

Kod raznovrsnih starijih ili novijih historiografskih priloga iz pojedinih područja društvenog života nalazimo osvrte na povijesni razvoj opsega i strukture žiteljstva u našim pokrajinama pod habsburškom vladavinom (do 1918); međutim, znanstvena analiza relevantnoga društvenopovijesnog razvoja sustava demoreprodukcije pretežno je dosad bila usmjerena samo na utvrđivanje i osvijetljavanje nekih izdvojenih sastavnica demoreprodukcijskih prirodnih tokova (kao što su npr. kretanje nataliteta/fertiliteta ili kretanje mortaliteta).

Mnogo širi i cjelovitiji pristup iskazuje doktorska disertacija, koju je 1982. pripremio Jakov Gelo pod naslovom »Promjene demografskih karakteristika SR Hrvatske od 1780. do 1980. godine«. ¹⁴⁾ Prema rezultatima njegove rekonstrukcije kretanja stanovništva u hrvatskim pokrajinama, razmotrit ćemo ovdje neka bitna pitanja s obzirom na inicijalne fenomene demoreprodukcijske tranzicije do prvoga svjetskog rata.

U pogledu kronološkog utvrđivanja povijesne prisutnosti pojedinih faza ili razdoblja procesa tranzicije stanovništva na prostoru Hrvatske u 19. i 20. stoljeću, autor u zaključku djela iznosi svoje konstatacije (do kojih je došao na temelju provedene analize raspoloživih statističko-historijskih izvora) »da se demografske promjene u Hrvatskoj po svojim osnovnim karakteristikama, a napose po smjeru i intenzitetu kretanja mogu razdijeliti na tri perioda uz dvije 'netipične' dekade«. S obzirom na njihove značajke i obilježja, Gelo pritom ističe slijedeće:

»Prvi je period, nazvali smo ga predtranzicionim, tekao od 1780. do 1880. a osnovne su mu karakteristike sporost demografskih promjena. (. . .) U ovih stotinu godina stanovništvo Hrvatske brojčano se uvećalo za milijun (ili 70%), zahvaljujući konstantno visokom natalitetu (preko 40‰) i iako neznatnoj ipak pozitivnoj migracionoj bilanci. Uz visoku smrtnost stanovništva, a osobito dojenčadi i djece do 5 godina starosti (na koju je otpadalo preko pola umrlih) prosječna je starost stanovništva ostala na nivou od oko 25 godina, a dobna struktura uz blage promjene sa dominirajućim mladim (predradnim, predferilnim) stanovništvom.

Drugi je period otpočeo 1880. a završio se pred drugi svjetski rat (1940) s 'netipičnom' (ne samo u demografskom pogledu) dekadom u kojoj je bjesnio prvi svjetski rat. Osnovna demografska osobina ovoga razdoblja jest tranzicija mortaliteta i ekspanzija iseljništva. (. . .) Broj stanovnika je u ovih 60 godina porastao za preko 1,5 milijuna (63%) a porastao bi i za milijun više da nije bilo I svjetskog rata i iseljništva u prekomorje. Visoka rodnost je potkraj ovoga perioda ušla u fazu deklinacije (tranzicija nataliteta je otpočela 30-ih godina, a ubrzana ulaskom u najfertilniju dob

14) Usp. Jakov Gelo: *Promjene demografskih karakteristika SR Hrvatske od 1780. do 1980. godine*, Zagreb, 1982 (doktorska disertacija).

'krnje generacije' žena rođenih u godinama prvog svjetskog rata, od 1935. godine). Stopa smrtnosti je bila u padu već početkom perioda kada je ušla u završnu fazu tranzicije. Opala je i smrtnost dojenčadi pa je tako došlo i do povećanja prosječne starosti stanovništva na preko 28 godina i promjene dobne strukture u kojoj postupno narasta kontingent praroditelja.

Između ovoga i nastupajućeg trećeg perioda demografskih promjena u Hrvatskoj interpolirala se također jedna 'netipična' dekada sa 'središnjom rolom' koju je odigrao II svjetski rat.¹⁵⁾

Dokumentarnu osnovu za navedeno periodiziranje razvojnih tokova tranzicije stanovništva Hrvatske pružaju rekonstruirani vremenski nizovi relevantnih demografsko-statističkih pokazatelja, iz sklopa prirodnih komponenta sustava demoreprodukcije. Stoga ćemo ovdje za petogodišnja/desetogodišnja razdoblja između 1880. i 1940. obratiti pažnju na kretanje nekih bitnih pokazatelja – kao što su **razina smrtnosti stanovništva i nape-se razina smrtnosti dojenčadi, u međuodnosu s razinom rodosti stanovništva**. O tome pruža odgovarajuće podatke tablica 1 (prema tabelarnim pregledima koje donosi Gelo).¹⁶⁾

Potrebno je spomenuti kako u tradicionalnom sustavu demoreprodukcije još sredinom 19. stoljeća na ukupnom prostoru Hrvatske (tj. u prosjeku svih hrvatskih pokrajina) opća stopa mortaliteta dostiže razinu od preko 35‰ a specifična stopa mortaliteta dojenčadi razinu od oko 230‰, dok se naprotiv razina stope nataliteta i tada kretala između 40–45‰.¹⁷⁾ Prema tome, u pogledu ograničavanja smrtnosti stanovništva (prvenstveno što se tiče odraslih dobnih skupina) očituju se svakako već oko 1880. fenomenini inicijalnih tranzicijskih promjena, koji jače dolaze do izražaja nakon prijeloma stoljeća. Ipak, tek u međuratnom periodu pada opća stopa mortaliteta ispod razine od 20‰ – jer je tada bio postignut odgovarajući napredak u suzbijanju smrtnosti dojenčadi, zbog čega specifična stopa mortaliteta dojenčadi pada ispod 200‰.

U skladu s tim, **inicijalno tranzicijsko ograničavanje smrtnosti stanovništva (pretežno kod odraslih dobnih skupina) sve do početka našeg stoljeća ne uzrokuje bitniju promjenu tradicionalno visoke razine rodosti stanovništva**. Bitna tranzicijska preobrazba kretanja stope nataliteta očituje se tek u međuratnom periodu, nesumnjivo pod znatnim izravnim utjecajem sve većeg udjela preživjele novorođenčadi i dojenčadi.

Međutim, pri osvjetljavanju razvojnih tokova procesa demoreprodukcijske tranzicije na prostoru Hrvatske do prvoga svjetskog rata nužno je obratiti pažnju na različitosti društvenopovijesnih uvjeta za život i djelovanje stanovništva u tadašnjim hrvatskim pokrajinama. Upravno-politička rascjepkanost naših krajeva pod habsburškom vladavinom osobito se odražava u nejednakim značajkama raznovrsnih etastičkih činilaca koji provode modernizaciju odozgo-izvana ili iznutra – u sjevernoj Hrvatskoj (na civilnom i na bivšem vojnom području), u Dalmaciji, te u Istri. No, izostanak upravno-političke povezanosti ovih pokrajina ujedno je veoma otežavao ostvarivanje odgovarajućih međuljudskih komunikacija, objedinjavanje duhovnih i materijalnih vrijednosti na ukupnom hrvatskom prostoru – što je također onemogućavalo jedinstveno i integrirano djelovanje onih društvenih činilaca, koji su bili nosioci modernizacije odozdo (iznutra).

15) Isto, str. 414–415.

16) Isto, str. 223, 260, 276.

17) Isto, str. 219, 257, 276.

Zbog toga, pri znanstvenoj analizi kretanja stanovništva Hrvatske do prvoga svjetskog rata (tj. do raspada habsburške državne tvorevine) potrebno je – s gledišta društvenopovijesnih uvjeta demoreprodukcijske aktivnosti ljudi – razvojne tokove u sklopu pojedinih pokrajina razmatrati kao zasebne teritorijalne cjeline.

U tom smislu, usporedit ćemo ovdje u tablici 2 (prema podacima koje donosi J. Gelo) međuodnos kretanja smrtnosti i kretanja rodnošći stanovništva od 1880. do 1914. u sjevernoj Hrvatskoj, Dalmaciji i Istri.¹⁸⁾ iz navedenih podataka može se jasno uočiti, kako **potkraj 19. stoljeća i na početku 20. razvojni tokovi smrtnosti i rodnošći stanovništva u pojedinim hrvatskim pokrajinama iskazuju veoma različita obilježja inicijalnih tranzicijskih fenomena**. Tako se npr. kod kretanja mortaliteta i kretanja nataliteta od 1880. do 1914. u sjevernoj Hrvatskoj javlja znatno drukčija razina, negoli na dalmatinskoj i istarskom području; ali, naročito je pritom od važnosti raznovrsnost dinamičkih značajki u pogledu tranzicijske promjene ovih dviju temeljnih prirodnih komponenti demoreprodukcije.

Na civilnom i vojnom teritoriju sjeverne Hrvatske u desetljećima koja prethode 1880. tradicionalna razina smrtnosti stanovništva kretala se uglavnom između 35–40‰; zbog toga, postupni ali neprestani pad stope mortaliteta već od posljednjih desetljeća 19. stoljeća ovdje nesumnjivo svjedoči o prisutnosti inicijalnih fenomena procesa tranzicije. Naprotiv, na teritoriju Dalmacije i Istre kretala se u tradicionalnom sustavu demoreprodukcija razine smrtnosti stanovništva između 25–30‰; stoga tek pad stope mortaliteta ispod takve razine, što se očituje oko 1910 (tj. u godinama uoči prvoga svjetskog rata, možemo ovdje smatrati inicijalnim fenomenom s tranzicijskim obilježjima.

U skladu s tim, kretanje stope nataliteta u našim jadranskim pokrajinama sve do prvoga svjetskog rata oscilira oko tradicionalne razine, dok se u krajevima sjeverne Hrvatske ipak već na prijelazu stoljeća zapaža stanovito ograničavanje opsega rodnošći stanovništva.¹⁹⁾

Postignuće prikazanih inicijalnih rezultata s obzirom na ograničavanje opsega smrtnosti stanovništva u našim krajevima tokom druge polovine prošlog stoljeća ili početkom ovog stoljeća imalo je, dakako, višestruku društvenopovijesnu osnovu. Bitnu determinantu nužno je pritom predstavljao postupni ali neprestani razvoj prirodnih i medicinskih naučnih istraživanja u Evropi ili svijetu, što se napose očituje u napretku znanstvene oblasti humane biologije. No, adekvatna primjena takvih inovacijskih dostignuća u Habsburškoj monarhiji bitno je ovisila o napretku modernizacijskog preoblikovanja dotadašnje organizacije zdravstvene službe u svim pokrajinama pod habsburškom vlašću.

Dosljedno tome, pri utvrđivanju i osvjetljavanju relevantnih društvenopovijesnih uvjeta u kojima se ostvaruju inicijalni fenomeni tranzicije stanovništva Hrvatske, važan istraživački zadatak obuhvaća analizu konkretnog djelovanja upravno-političkih činilaca u pojedinim pokrajinama (od sredine 19. stoljeća) oko uspostave modernoga, opsežnog i efikasnog **sustava zdravstvene zaštite** za široke slojeve stanovništva. Uz historiografsko istraživanje razvoja medicinske službe u užem smislu, ovo uključuje također razmatranje onih aktivnosti organa teritorijalne vlasti na svim razinama koje su – putem odgovarajućih investicijskih zahvata – bile usmjerene na

18) Isto, str. 223, 260. Treba napomenuti, da je autor odgovarajuće podatke za teritorijalni opseg svake pokrajine do prvog svjetskog rata preračunao prema sadašnjim teritorijalnim odnosima u granicama SR Hrvatske.

19) Isto, str. 219, 257.

poboljšanje **javnoga kolektivnog životnog standarda** u seoskim i gradskim naseljima.

Međutim, u povijesnoj praksi svake teritorijalne cjeline znatniji i trajniji uspjeh navedenog djelovanja njezinih upravno-političkih činilaca – što se uglavnom provodi tokovima **modernizacije odozgo (izvana ili iznutra)** – može se u oblasti demoreprodukcije postizati samo ovisno o istovremenom osiguravanju relevantnih društvenih uvjeta. To znači: uz istovremeni napredak životnog standarda širokih slojeva stanovništva, putem modernizacijske transformacije ekonomsko-socijalnog stanja stanovništva.

Dosljedno tome, u sklopu znanstvene analize inicijalnih fenomena tranzicije stanovništva Hrvatske potrebno je posebnu pažnju obratiti također doseg utjecaja **modernizacije odozdo (iznutra)**, naročito s obzirom na ostvarivanje procesa **industrijalizacije privrede i urbanizacije naselja** u našim pokrajinama do prvoga svjetskog rata.

3. iseljavanje (emigracija) kao posljedica deformativnih fenomena pseudoindustrijalizacije/pseudourbanizacije

U razvojnim tokovima oblikovanja građansko-kapitalističkog poretka na prostoru Hrvatske već se do raspada Habsburške monarhije (1918) kod svih oblasti života i rada stanovništva očituju inicijalni fenomeni mnogih i raznovrsnih modernizacijskih procesa. Tako je do početka 20. stoljeća ostvaren napredak u pogledu industrijalizacije i urbanizacije i on se nužno odrazio u odgovarajućoj transformaciji ekonomskoga materijalnog stanja i prostornog rasporeda stanovništva.

Treba naglasiti da su pritom u znatnoj mjeri došli do izražaja popratni **deformativni fenomeni** takve transformacije: umjesto unutrašnjeg (migracijskog) prijelaza dijela žiteljstva iz tradicionalnih agrarnih/ruralnih naselja u modernizirajuća urbana središta – pod utjecajem tadašnjeg nepovoljnog općeg položaja svih hrvatskih pokrajina javlja se postupno sve veće vanjsko **iseljavanje** (emigracija) mnogih pripadnika životno i radno najsposobnijih dobnih skupina u druge evropske zemlje ili u prekomorske krajeve.

U našoj demografskoj i raznovrsnoj historiografskoj literaturi toj se pojavi zasad uglavnom obraćala pažnja s obzirom na posljedice, što ih je spomenuto iseljavanje (kao vanjsko mehaničko kretanje stanovništva) uzrokovalo u opsegu kretanja ukupnog stanovništva na prostoru Hrvatske ili u pojedinim teritorijalnim cjelinama do prvoga svjetskog rata.²⁰⁾ Međutim, s gledišta društvenopovijesne uvjetovanosti sustava demoreprodukcije daleko su važnije i dugotrajnije bile negativne posljedice što ih je takvo iseljavanje (osobito u sklopu razvojnih tokova deformativne transformacije prostornog rasporeda stanovništva) uzrokovalo na značajke stanovništva s obzirom na njegovu obiteljnost/bračnost (nupcijalitet).

Dosljedno tome, bitan – a dosad zapostavljen – znanstveni zadatak pri razmatranju, utvrđivanju, osvjetljavanju deformativnih fenomena u tokovima inicijalne tranzicije stanovništva Hrvatske do prvoga svjetskog rata predstavlja upravo analiza **kretanja opsega i sastava obiteljskih/bračnih zajednica**; jer, one tvore temeljne društvene aktivne zajednice, putem kojih se provodi neophodna ljudska aktivnost oko trajnoga prirodnog obnavljanja stanovništva.

Pritom valja istaknuti da s gledišta kretanja stanovništva i osobito u pogledu neophodnoga ostvarivanja demoreprodukcije, svakom iseljavanju

20) Isto, str. 306–341.

stanovništva (što se u demografskoj literaturi označava kao vanjsko mehaničko kretanje) suštinski pripada jednaka funkcionalna uloga kao i izumiranju stanovništva (što se u demografskoj literaturi označuje kao unutrašnje prirodno kretanje). Zato u sklopu svake pojedine društveno-teritorijalne zajednice – kao demoreprodukcijske cjeline – **stvarnu razinu smrtnosti stanovništva u funkcionalnoj strukturi sustava demoreprodukcije** (tj. realnu stopu demoreprodukcijskog mortaliteta) uvijek nužno tvori zbroj **razine umiranja stanovništva** (tj. stope prirodnog mortaliteta) i **razine iseljavanja stanovništva** (tj. stope emigracijskog »mortaliteta«).²¹⁾

zaključne napomene

U ovom prilogu osvrnuo sam se na mogućnost znanstvene analize fenomena inicijalnog razdoblja tranzicije stanovništva na prostoru Hrvatske do prvoga svjetskog rata, s gledišta njihove društvenopovijesne uvjetovanosti; stoga sam ih nastojao osvijetliti na podlozi inicijalnih razvojnih fenomena ostalih relevantnih procesa modernizacije hrvatskoga društva do raspada habsburške državne tvorevine (1918). U tu svrhu razmotren je međudnos inicijalne tranzicije stanovništva s povijesnom praksom oblikovanja građansko-kapitalističkog poretka u hrvatskim pokrajinama tokom 19. stoljeća na početku 20.

Kao što proizlazi iz prednjih razmatranja, u naporima da se produbljeno utvrde i objasne **društvenopovijesne determinante kretanja stanovništva** (a napose društveni uvjeti provođenja modernizacijske/tranzicijske preobrazbe kretanja stanovništva u povijesnoj praksi konkretnih teritorijalnih cjelina) nužno je ostvariti **interdisciplinarnu povezanost demografije** s brojnim, različitim i raznovrsnim naučnim disciplinama u sklopu ostalih društvenih znanosti – kako u pogledu njihova relevantnoga teorijskog (metodološkog) instrumentarija, tako s obzirom na njihove konkretne istraživačke rezultate.

Takav društvenopovijesni pristup u fundamentalnim demografskim istraživanjima **sadašnjih razvojnih tokova kretanja stanovništva na prostoru SR Hrvatske** od bitnog je značenja za napose postignuće odgovarajućega znanstvenog utemeljenja suvremene **populacijske politike**.

Već sam naglasio da se demoreprodukcijaska aktivnost ljudi – što je usmjerena na trajno prirodno obnavljanje stanovništva – uvijek provodi pod bitnim utjecajem njezinih društvenih determinanti. Stoga svi populacijski napori oko izravnoga, neposrednog zahvaćanja u pojedine sastavnice prirodnih tokova sustava demoreprodukcije (npr. u kretanje nataliteta/fertiliteta) nužno daju tek ograničene i kratkotrajne učinke. Naprotiv, najefikasniji instrument svake scijentificirane zajednice (kao demoreprodukcijske cjeline) tvori adekvatna **progresivna razvojna politika u pravcu modernizacije društva**, prvenstveno u području ekonomsko-socijalnih odnosa stanovništva.²²⁾

Dakako, nužnu znanstvenu podlogu za oblikovanje i djelovanje takve (društvenopovijesno zasnovane) populacijske politike ne mogu pružiti same po sebi one demografske analize, što su isključivo ili pretežno reducirane na uži okvir statističko-matematičkih evidencija/interpretacije/projek-

21) Pritom, dakako, u sklopu svake pojedine društveno-teritorijalne zajednice – kao demoreprodukcijske cjeline – stvarnu razinu rodosti stanovništva u funkcionalnoj strukturi sustava demoreprodukcije (tj. realnu stopu demoreprodukcijskog nataliteta) uvijek nužno tvori zbroj razine rađanja stanovništva (tj. stope prirodnog nataliteta) i razine useljavanja stanovništva (tj. stope imigracijskog »nataliteta«).

22) Usp. Miloš Macura: »Komponente populacione politike saobrazne sadašnjim i budućim potrebama Jugoslavije«, **Naše teme**, Zagreb, 1974, br. 4, str. 554–577.

cija kretanja stanovništva – zanemarujući pritom šire zadatke istraživanja, utvrđivanja, osvjetljavanja relevantnih procesa ili fenomena u sklopu složene (često veoma slojevite i proturječne) cjeline ukupnih društvenopovijesnih razvojnih tokova, iz kojih proizlazi svako kretanje stanovništva.

U tom smislu kao ilustrativni primjer može ovdje poslužiti pojava **iseljavanja (emigracije) stanovništva**, što je na hrvatskom prostoru podjedno vidna u inicijalnom razdoblju modernizacije/tranzicije i u naše doba; temeljne uzroke ovoj pojavi tvore uvodno ocrtani deformativni fenomeni pseudoindustrializacije i pseudourbanizacije.

Tako su u posljednjim desetljećima opsežnim emigracijskim tokovima osobito zahvaćeni i opustošeni: jadranski (otočni) kompleks – koji predstavlja istaknuti vanjski strateški segment našega prostornog sustava, te dinarski (planinski) kompleks – koji predstavlja bitnu unutrašnju integracijsku jezgru našega prostornog sustava.

Nužne produbljene, dalekosežne, dugotrajne promjene u svrhu sanacije, normalizacije i potom modernizacije razvojnih tokova kretanja stanovništva na jadranskom i dinarskom području ne mogu se, dakako, postići onim mjerama ili aktivnostima populacijske politike koje sadrže izravno, neposredno zahvaćanje u pojedine sastavnice prirodnih tokova demoreprodukcije (npr. u kretanje nataliteta/fertiliteta); jer navedene nužne promjene ne mogu se postići putem one populacijske politike što je ograničena na uski horizont sadašnjeg stanja preostalog stanovništva spomenutih područja i pritom se jednako zasniva na takvim užim demografsko-statističkim evidencijama (interpretacijama/projekcijama koje polaze isključivo od istog stanovništva, zanemarujući kritičnu znanstvenu analizu društvenopovijesnih uzroka dosadašnjih negativnih kretanja i načina njihova uklanjanja).

Naprotiv, neophodni i djelotvorni instrumenti populacijske politike u tu svrhu mogu biti samo odgovarajuće mjere i aktivnosti **progressivne razvojne politike u oblasti ekonomsko-socijalnih odnosa**, kao što je npr. adekvatna agrarna politika – koja bi u nas potakla, podržala i osigurala modernizacijsku preobrazbu agrarne privredne djelatnosti (uz modernizaciju života u ruralnim naseljima), a time omogućila povratak u zemlju velikom dijelu »privremeno« iseljenoga stanovništva i oživljavanje opustjelih područja. No, osnovu za oblikovanje i usmjeravanje takve progressivne populacijske politike nužno mora pružiti ona šira demografska znanstvena analiza što bi (u interdisciplinarnoj suradnji s drugim relevantnim naukama) osvijetlila bitne društvene determinante suvremenoga kretanja stanovništva na prostoru SR Hrvatske, služeći se pritom dragocjenim iskustvima iz modernizacijske povijesne prakse na našem tlu.

Tablica 1

Smrtnost i rodnost stanovništva na prostoru Hrvatske, 1880—1940.

Kretanje smrtnosti stanovništva		Kretanje smrtnosti dojenčadi		Kretanje rodnosti stanovništva	
Razdoblje	Opća stopa mortaliteta	Razdoblje	Stopa mortaliteta dojenčadi	Razdoblje	Opća stopa nataliteta
1881—1885	29,99			1881—1885	42,92
1886—1890	29,64	1880—1889	207	1886—1890	42,64
1891—1895	31,77			1891—1895	41,63
1896—1900	28,75	1890—1899	213	1896—1900	40,34
1901—1905	27,05			1901—1905	38,99
1906—1910	25,25	1900—1909	209	1906—1910	39,46
1911—1914	24,35	1910—1914	210	1911—1914	37,14
1915—1918	30,62	1915—1919	?	1915—1918	22,53
1919—1925	22,81			1919—1925	34,70
1926—1930	20,94	1920—1929	198	1926—1930	30,95
1931—1935	18,15			1931—1935	29,01
1936—1940	16,15	1930—1939	177	1936—1940	24,62

Tablica 2

Smrtnost i rodnost stanovništva u hrvatskim pokrajinama, 1881—1914.

Razdoblje	Sjeverna Hrvatska		Dalmacija		Istra	
	Stopa mortaliteta	Stopa nataliteta	Stopa mortaliteta	Stopa nataliteta	Stopa mortaliteta	Stopa nataliteta
1881—1885	31,45	44,42	23,86	38,49	29,20	37,57
1886—1890	30,37	44,14	26,89	38,26	28,28	37,00
1891—1895	33,68	42,40	25,10	40,06	27,14	36,99
1896—1900	29,71	40,86	25,64	39,10	25,89	37,71
1901—1905	27,36	39,19	26,37	37,08	25,37	37,18
1906—1910	26,08	39,54	22,69	39,12	22,75	39,43
1911—1914	25,20	36,99	22,0	38,41	21,43	35,79

The Beginnings of Population Transition in Croatia and its Socio-economic Foundations (until 1918)

Summary

In the last century — i.e. from the mid — 19th century until the present — population change in Croatia has basically been marked by developmental currents of demographic (demoreproductional transition). Considering that population transition is a fundamental process in social modernization as a whole, in this article the author studies, from the socio-historical aspect, initial phenomena in the gradual transformation of the inherited traditional system of demoproduction in Croatia (until World War I).

Special attention is paid to the beginnings of development of the middle-class society and the capitalist economy, because internal factors indispensable for demoreproductive transition stem from progress in the framework of socio-economic relations. But he also points to the role of the state — as bearer of modernization from above (external and internal) — in achieving initial results in the transformation of existing traditional relations in all the fields of human life and work. The author also emphasizes that the scientific analysis of available demographic indicators of population change in Croatia must especially shed light on the different socio-historical development of different Croatian regions under Hapsburg rule (until 1918); some deformative phenomena in the initial modernization of the Croatian society are also shown.

In the introductory and concluding discussions the author stresses the importance of a complex interdisciplinary approach to fundamental research into modern population change, with the possibility of using relevant historiographic results about the initial period of population transition in Croatia.

Первая стадия перемещения населения в Хорватии и ее социо-экономическая основа (до 1918 г)

Резюме

Перемещение населения в районе Хорватии за последние сто лет т.е. от второй половины 19 ст. до настоящего времени, обусловлено демографическим развитием и демографическо-воспроизводственной динамикой. Восприимчивая процесс перемещения населения как один из фундаментальных процессов в сложном ходе модернизации общества в целом, автором рассмотрены с общественно-исторических позиций, первые феномены постепенной трансформации унаследованной традиционной системы демографического воспроизводства в Хорватии (до первой войны).

Особое внимание уделено начальным стадиям развития гражданского общества и капиталистического хозяйства, так как только при достижении определенной ступени развития в области социально-общественных отношений возможно создание соответствующих внутренних факторов необходимых для демографическо-воспроизводственного перемещения. При этом, на первый план выдвинута роль различных статических факторов, как предстателей процесса модернизации влияющие (извне и внутри), при достижении первоначальных результатов в трансформации унаследованных традиционных отношений во всех областях человеческой жизни и деятельности.

При проведении научных исследований процессов перемещения, необходимо учесть располагаемые демографические показатели перемещения в Хорватии и отвести особое внимание различным уровням общественно-исторического развития отмеченных в отдельных районах нашей страны в период владычества Габсбургов (до 1918 г.); приводятся также, некоторые из деформирующих феноменов в рамках первой стадии модернизации хорватского общества.

В начале и в заключении настоящей работы, автором

подчеркнуто значение сложного
интердисциплинарного приступа
в проведении фундаментальных
исследований современного
движения населения, при
возможности использования
историографических результатов
в отношении первой стадии
перемещения населения на
территории Хорватии. ●